

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ МИРЗО УЛУҒБЕК ДАВРИ АДАБИЁТИГА ДОИР ЭСТЕТИК ҚАРАШЛАРИ

Нурбой Жабборов,
филология фанлари доктори,
профессор

Аннотация. Мақолада буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг Мирзо Улуғбек даври адабиётига доир қарашлари таҳлил этилган. Бу давр адабиётининг хос хусусиятлари, етакчи намояндалари адабий мероси, поэтик жанрлар ва образлар тақомили масалаларини тадқиқ қилишда улуғ шоир “Мажолис ун-нафоис” асарининг асосий манба сифатидаги қиммати очиб берилган. Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда ўзига хос ижодий анъаналарига эга адабий муҳит мавжуд бўлгани, бу ижодий муҳит намояндаларининг асарлари миллий бадиий-эстетик тафаккур ривожига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилгани Алишер Навоийнинг улар ижодига берган баҳосидан келиб чиқиб тадқиқ қилинган.

Бундан ташқари, мақола муаллифи ўз қарашларини далиллаш учун Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиши”), Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро” асарларидаги маълумотлардан ҳам фойдаланган. Ушбу манбалардаги маълумотлар Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкирасидаги қарашларни тўлдириши, янги факт ва далиллар билан бойитиши жиҳатидан қимматли экани илмий далилланган. Ўрни билан В.В.Бартольднинг “Улуғбек ва унинг замонаси”, Эргаш Рустамовнинг “XV аср биринчи ярми ўзбек шеърояти” монографияларидаги қарашлар таҳлилга тортилган.

Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоба” асари билан боғлиқ таҳлилий фикрлар Мирзо Улуғбек даврида нафақат шеъроят, балки адабий-назарий тафаккур ҳам ривожланганини кўрсатади.

Калит сўзлар: адабиёт, адабий муҳит, шеъроят, шоир, тазкира, қасида, адабий-эстетик тафаккур, илмий таҳлил.

Аннотация. В статье анализируются взгляды великого узбекского поэта и мыслителя Алишера Навои на литературу эпохи Мирзо Улугбека. Изучение особенностей литературы этого периода, творческого наследия ведущих представителей, развития поэтических жанров и образов раскрывает ценность произведения великого поэта «Мажолис ун-нафоис» как основного источника. На основе оценки их творчества Алишером Навои исследовано существование литературной среды в Самарканде в период правления Мирзо Улугбека со своими творческими традициями, значительный вклад произведений представителей этой творческой среды в развитие национального художественно-эстетического мышления.

Кроме того, автор статьи использовал информацию из «Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» Абдураззака Самарканди («Восход двух благословенных звезд и соединение двух морей») и «Тазкират уш-шуаро» Давлатшаха Самарканди. Научно доказано, что информация из этих источников ценна с точки зрения дополнения взглядов Алишера Навои в “Мажолис ун-нафоис”, обогащая его новыми фактами и доказательствами. В свою очередь, анализируются взгляды в монографиях В.В.Бартольда «Улугбек и его время», Эргаша Рустамова «Узбекская поэзия первой половины XV века».

Аналитические размышления о творчестве Шейха Ахмада Тарози «Фунун ул-балоба» показывают, что во времена Мирзо Улугбека развивалось не только поэтическое, но и литературное и теоретическое мышление.

Ключевые слова и фразы: литература, литературная среда, поэзия, поэт, тазкира, касида, литературно-эстетическое мышление, научный анализ.

Abstract. *The article analyzes the views of the great Uzbek poet and thinker Alisher Navoi on the literature of the era of Mirzo Ulugbek. The study of the characteristics of the literature of this period, the literary heritage of the leading representatives, the development of poetic genres and images reveals the value of the work of the great poet "Majolis un-nafois" as the main source. Based on the assessment of their work by Alisher Navoi, the existence of the literary environment in Samarkand during the reign of Mirzo Ulugbek with its creative traditions, the significant contribution of the works of representatives of this creative environment to the development of national artistic and aesthetic thinking was investigated.*

In addition, the author of the article used information from "Matlai sadayn va mazhmai barain" by Abdurazzak Samarkandi ("Rise of two blessed stars and the union of two seas") and "Tazkirat ush-shuaro" by Davlatshah Samarkandi. It has been scientifically proven that information from these sources is valuable from the point of view of complementing the views of Alisher Navoi in "Majolis un-nafois", enriching it with new facts and evidence. In turn, the views are analyzed in the monographs of VV Bartold "Ulugbek and his time", Ergash Rustamov "Uzbek poetry of the first half of the 15th century".

Analytical reflections on the work of Sheikh Ahmad Tarozī "Funun ul-baloha" show that during the time of Mirzo Ulugbek, not only poetic, but also literary and theoretical thinking developed.

Key words and phrases: *literature, literary environment, poetry, poet, tazkira, kasida, literary and aesthetic thinking, scientific analysis.*

Кириш

Туркий мумтоз шеърят тараққиётини мислсиз юксакликка олиб чиққан, миллий бадиий-эстетик тафаккурни жаҳоний миқёсга кўтарган буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий асарларида темурийлар даври адабиёти ҳақида нодир маълумотлар берилган. Жумладан, улуғ адиб Муҳаммад Тарағай Улуғбек (1394–1449) ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрда математика, астрономия, тарих каби фанлар қаторида адабиёт ва адабиётшунослик ҳам тараққий этгани ҳақида қимматли фикрларни ёзиб қолдирган. Алишер Навоий ва темурийлар даври адабиёти мавзусида бир қатор тадқиқотлар яратилган бўлса ҳам, ушбу илмий муаммо шу пайтга қадар тўлақонли ёритилган эмас. Буюк мутафаккирнинг “Мажолису-н-нафоис” тазкирасида ва бошқа асарларида, айниқса, Мирзо Улуғбек ва унинг даври адабиётига доир қимматли маълумотлар учрайди. Бу маълумотларни тизимга солиб, илмий тадқиқ қилиш навоийшунослик олдида турган долзарб вазифалардандир.

Ҳазрат Алишер Навоий асарларидаги ушбу мавзуга доир фикрлар ва талқинларни қуйидаги тасниф асосида ўрганиш мумкин: 1) улуғ шоир асарларида Мирзо Улуғбек васфи; 2) унинг замонида юзага келган адабий муҳит ва ушбу муҳит намояндалари ижодига муносабат; 3) бу ҳукмдор даврида адабий-эстетик тафаккур ривожидир.

Ушбу мавзунини ўрганиш Алишер Навоий илмий-ижодий қарашларини ўрганиш баробарида Мирзо Улуғбек даври адабиёти ҳамда унинг замонида

адабий-эстетик тафаккур ривожига доир янги илмий хулосаларга келиш имконини бериши билан аҳамиятлидир.

Алишер Навоий асарларида Мирзо Улуғбек васфи

Ҳазрат Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” хотимасида Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Шоҳ Ғариб Мирзога насиҳат сўзларини битар экан, унинг улуғ темурий хукмдор Мирзо Улуғбекдан ўрناق олмоғини истаб, мана бундай ёзади:

Темурхон наслидин султон Улуғбек –

Ки, олам кўрмади султон анингдек.

Анинг абнойи жинси бўлди барбод –

Ки, давр аҳли биридин айламас ёд.

Валек ул илм сори топти чун даст,

Кўзи оллинда бўлди осмон паст.

Расадким боғламиш – зеби жаҳондур,

Жаҳон ичра яна бир осмондур.

Билиб бу навъ илми осмоний –

Ки, андин ёзди «Зижи Кўрагоний».

Қиёматға дегинча аҳли айём,

Ёзорлар онинг аҳкомидин аҳком [Навоий 2011 (6): 719].

Олам Мирзо Улуғбекдай султонни кўрмагани ҳақида ёзар экан, улуғ шоир унинг “абнойи жинси” – тенгқурлари барчаси дунёдан ўтиб кетганини, давр аҳли улардан бирортасини ҳам ёд этмаслигини уқтиради. Тенгдошларидан фарқли равишда илмга даст топгани боис Улуғбекнинг кўзи олдида осмон паст бўлди. У қурдирган расадхона “зеби жаҳон”, яъни жаҳонга зийнатдир. Ҳатто уни жаҳон ичра яна бир осмон дейиш мумкин. “Зижи жадиди Кўрагоний”си унинг осмоний илмларни нечоғлиқ юксак даражада билишига далилдир. Бу асарнинг аҳамияти шу қадар баландки, қиёматгача астрономия илми билан шуғулланувчилар унинг илмий ҳукмларига таянадилар. “*Билик гарчи кўрунур кўзга зийнат, Вале шаҳларга бордур ўзга зийнат*” деб ҳисоблаган ҳазрат Навоий бу сўзлари орқали фақат Шоҳ Ғариб Мирзогагина эмас, барча замонлардаги хукмдорлар ва уларнинг авлодларига билимли бўлиш заруратини таъкидлайди. Улуғ шоир фикрича, биргина билим билан қаноат қилмаслик, барча имларни эгалламоқ керак:

Вагар илм ичра бўлмай бирга қонёь,

Баридин баҳравар бўлсанг не монёь.

Мирзо Улуғбек қомусий билимлар эгаси экани билан ҳам ҳаммага ўрناقдир. Ҳазрат Алишер Навоий “Мажолису-н-нафоис”да таъкидлашича:

“Камолоти бағоят кўп... Қуръони мажид етти қироат била ёдида” бўлган, “хайъат ва риёзийни хўб билган, зиж битиган, расад боғлаган” Мирзо Улуғбекдаги “бу камолот гоҳи назмга майл қилур” [Навоий 2011 (9): 412]. Яъни у шеърлар ҳам ижод этган. Тазкирада унинг ижод намунаси сифатида қуйидаги байт матни келтирилади:

Ҳарчанд мулки ҳусн ба зери нигини туст,
Шўҳи макунки, чашми бадон дар камини туст.

Мазмуни:

Гўзаллик мулки қанчалик қўл остингда бўлса-да,
Шўхлик қилмагинки, ёмонларнинг кўзи сени кузатмоқда.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг ёзишича, Мирзо Улуғбек таъбидаги назмга бўлган майл унинг фарзандларига ҳам ўтган. Жумладан, гарчи “Мажолис ун-нафоис”да улуғ султоннинг учинчи ўғли Абдуллатиф Мирзонинг “савдойи мизож, васвасий таъб ва девонаосор киши” бўлгани, “бундан бошқа бадфеълликлари бор”лиги, “ўтар дунё маслаҳати учун донишманд ва подшоҳ отасин ўлтургани” айтилиши баробарида “таъби назми бор эрди ва шеърни ободон айтур эрди”, дея таъкидланади. Қуйидаги матлаъ бунга мисол сифатида келтирилади:

Бар дилу жон сад бало аз як назар овард чашм,
Чун бигуям шукри ин, ё Раб, набинад дард чашм.

[Навоий 2011 (9): 413]

Мазмуни:

Кўз бир қараш билан дил ва жонга юз бало келтирди.

Бунинг шукрини нечук қилай, ё Раб, ул кўз дард кўрмагай!

Мирзо Улуғбек васфи ҳазрат Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони хотимасида ҳамда “Мажолису-н-нафоис”да келган, холос. Унинг авлодларидан фақат Абдуллатиф Мирзо характери ва таъби назми бўлиб, “шеърни ободон айтган”и ҳақида маълумот берилган. Мирзо Улуғбек ва Абдуллатиф Мирзонинг шеърӣ асарларини топиш ва тадқиқ этиш адабиётшунослик олдида турган вазифалардандир.

Алишер Навоийнинг Мирзо Улуғбек даври адабий муҳити ва ушбу муҳит намояндалари ижодига муносабати

Илмда камолотнинг юксак чўққисига эришган Мирзо Улуғбек ҳукмдор сифатида, табиийки, илму маърифат ривожига алоҳида эътибор қаратган. Бу улуғ ҳукмдор ўша даврнинг олий таълим масканлари бўлган мадрасалар фаолиятини юксалтириш учун барча кучларни сафарбар этган. Бунинг натижасида фаннинг турли соҳаларида машҳур олимлар, шунингдек, миллий

адабиётимиз ривожига муносиб ҳисса қўшган атоқли шоиру адиблар етишиб чиққан. Жумладан, машхур Абдурахмон Жомий Самарқанддаги Шарк маданияти ва фани тарихида муҳим ўрин тутувчи Улуғбек мадрасасида таҳсил олиб, бу ерда Қозизода Румий маърузаларини тинглагани маълум. Кейинроқ ҳазрат Алишер Навоий айна шу мадрасада Фазлуллоҳ Абуллайсийдан сабоқ олади.

Мирзо Улуғбек даврида “аҳли зурафо устози” дея таърифланган Хатой тахаллусли Мавлоно Мир Қарший, Хожа Исмагулло Бухорийнинг шогирди Мавлоно Хаёлий, Мавлоно Кавсарий каби яна ўнлаб шоиру адиблар қизгин ижодий фаолият билан шуғулланган [Ўзбек адабиёти тарихи 1978: 235-238]. Натижада Мовароуннаҳр пойтахти Самарқанд ва Хуросон маркази Ҳиротда ўзига хос ижодий анъаналарга эга адабий муҳит шаклланган ва тараққий этган.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Мажолису-н-нафоис” тазкираси ҳамда бошқа манбалардаги маълумотлар, ўзбек ва хориж олимлари тадқиқотларидаги эътирофлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Жумладан, рус олими, академик В.В.Бартольд “Улуғбек ва унинг замонаси” монографиясида улуғ теурийзоданинг адабиётга бўлган эътибори, унинг саройида “Малик ул-калом” дея эътироф этилган Камол Бадахший бошчилигида ўзига хос адабий муҳит бўлгани ҳақида маълумот беради [Бартольд 1964: 139-141]. Аҳмад Заки Валидийнинг “Лутфий ва унинг девони” асарида [Валидий 1914], Ф.Кўпрулузоданинг “Чиғатой шоирлари” мақоласида [Кўпрулузода 1914], академик А.Н.Самойловичнинг Лутфий ва Атоий ҳақидаги маърузаларида [Самойлович 1927], бу давр адабиётига оид эътиборга молик фикрлар билдирилган.

Адабиётшунос Эргаш Рустамов “XV аср биринчи ярми ўзбек шеърляти” китобида ёзишича: “Улуғбек даврида Самарқандда, худди Ҳиротда бўлгани сингари, туркий адабиётнинг қадимий ёдгорликларини ўрганишга бўлган қизиқиш ортди. Жумладан, 1444 йилда Самарқандда Арслон Хожа Тархон хоҳишига кўра, Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар армуғони”) достони уйғур ёзувида китобат қилинди. Матн иловасида Адиб Аҳмад ва унинг достонига бағишланган туркий тилдаги икки шеър келтирилган. Улардан бирининг муаллифи – Амир Темур саройида хизмат қилиб, Сайфий тахаллуси билан туркий ва форсийда шеърлар ёзган амир Сайфиддин Барлос, иккинчисининг муаллифи – Арслон Хожа тархон” [Рустамов 1963: 35]. Мирзо Улуғбек саройида “Амири кабир” дея эътироф этилган Арслон Хожа Тархон “қилич ва қалам соҳибни” сифатида шуҳрат қозонган.

В.В.Бартольднинг маълумоти: “Улуғбек Низомийни афзал билса, Бойсунқур Хусрав Дехлавийга ихлос қўйган ва бу борада ака-укалар ўртасида баҳс кечган. Гарчи Бойсунқур адабиёт муҳиби ва билимдони сифатида кенг шухрат қозонган бўлса-да, бу масалада Улуғбекнинг таъби мумтоз поэзия бўйича замонавий европалик илм соҳибларининг дидига мутаносиб эди” [Бартольд 1964: 139].

Машҳур тарихнавис Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиши”) асарида Мирзо Улуғбекнинг “...ҳақиқат аҳлларига эътибор кўрсатишда жаҳон подшоҳларидан устун ва афзал” бўлгани, “адл мактабларини янгилаш ва фазл қоидаларини мустаҳкамлашда катта жидду жаҳд ва гўзал саъй-ҳаракат кўрсатгани” [Самарқандий 2008: 344] алоҳида таъкидланади.

Тарихчи Ашраф Аҳмедов “Улуғбек Муҳаммад Тарағай” рисоласида: “Улуғбек Самарқандга олимларни, шоир ва меъморларни тўплайди... Самарқанд билан бир қаторда Ҳирот ҳам Шохрух ва Улуғбек даврида Шарқнинг йирик маданият марказига айланади. Албатта, бунда энг аввало Улуғбекнинг хизмати беқиёс каттадир”, [Аҳмедов 2011: 28-29] деб ёзади.

Мирзо Улуғбек замонида Самарқанд ва Ҳиротда ўзига хос адабий муҳит шаклланди, беназир бадий асарлар яратилди. Шарқшунос Турғун Файзиевнинг “Мирзо Улуғбек авлодлари” китобида ёзилишича: “Улуғбек Мирзо йирик олим бўлиши билан бирга, ўз даврида фан тараққиётига раҳнамолик кўрсатиб, илм-фан аҳлига ҳомийлик қилган. Унинг даврида Самарқанд шаҳри илму фан ва маданият марказига айланиб, кўплаб етук олимлар, ўнлаб ҳассос шоир ва суҳандон адиблар саройда ўзларига муносиб мавқега эга бўлиб яшаганлар ва ижод қилганлар. Забардаст шоирлардан Мавлоно Лутфий, Мавлоно Хаёлий, Исматулла Бухорий, Камол Бадахший, йирик адабиётшунос ҳамда тилшунос Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий шулар жумласидандир” [Файзиев 1994: 22-23].

Бундан ташқари, Улуғбек Мирзо таржима соҳасига катта эътибор кўрсатган. Араб ва форс тилларидаги қимматли бадий ва илмий асарларни туркийга таржима қилдирган.

Ҳазрат Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да бу даврда ижод этган қуйидаги шоиру адиблар ҳақида қимматли маълумотларни берган:

1. Камол Бадахший. Навоий унинг фозил киши бўлганини, “Улуғбек мирзо замонида Самарқандда шуаро уни хушгўйликқа мусаллам тутган”ини, “мирзонинг (Улуғбекнинг – Н.Ж.) дағи кўп илтифоти бор”лигини таъкидлайди. “Мажолис ун-нафоис”да мисол тариқасида шоирнинг машҳур ғазалларидан қуйидаги матлаъ келтирилган:

Эй зулфи шаб мисоли туро дар бар офтоб,

Аз шаб ки дид сояки уфтад бар офтоб.

Мазмуни:

Қаро зулфунг қаро тундек тўсибдур офтобни,
Солиб тун соя, ким кўрди, тўсибдур офтобни.

Ҳазрат Алишер Навоий фикрларига кўшимча тарзда Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро”сида Мавлоно Бадахший ҳақида қуйидагиларни ўқиймиз: “Фозиллар жумласидан эрди. Самарқанд шаҳрида Улуғбек Кўрагон ҳукмронлиги даврида сўзамолликда олий мартабага эришди ва шу замон шоирларининг етакчиси эрди. Номи зикр этилган султон ва ўша замон акобирлари унинг сўзамоллигига тан бермишлар. Мавлоно Бадахшийнинг мазкур подшоҳ (Мирзо Улуғбек – Н.Ж.) мадҳида айтган покиза қасидалари бор. Девони ўша диёрда (Мовароуннаҳрда – Н.Ж.) машҳурдир” [Давлатшоҳ 1981: 166].

Академик В.В.Бартольд Давлатшоҳ Самарқандийнинг “замон шоирлари етакчиси эрди” деган сўзларига таяниб бўлса керак, Мавлоно Бадахшийни “Цар поэтов при дворе Улугбека” [Бартольд 1964: 140] деб атайди.

2. Мавлоно Муҳаммад Олим. “Мажолис ун-нафоис”да бу шоир ҳақида: “Самарқанд уламосидин Улуғбек Мирзо била ҳамсабақ ва мусоҳиб эрди. Аммо бағоят далер ва шўхтабъ... киши эрди” [Навоий 2011 (9): 299], дея маълумот берилади. Мавлоно Муҳаммад Олим Мирзо Улуғбек билан бирга Самарқанд мадрасасида Қозизода Румий, Шарафиддин Али Яздий, Фазлуллоҳ Абуллайсий каби алломалар таълимини олган. Шеърлари яхши бўлишига қарамай, ҳазрат Навоий таъбирича: “баҳсда кўп густоҳона сўзлар ва жавоблар айтиш” одати боисми, Ҳиротга кетишга мажбур бўлади.

Ҳазрат Навоий унинг қуйидаги байтини келтиради:

Мо сияҳ бахтему бад рўзему ахтар сўхта,
Шамъи мақсуде ба умри худ шабе нафрўхта.

Мазмуни:

Қаробахту ёмон кунга қолиб юлдузи сўнган биз,
Бутун умримда мақсад шамъи бир кеча ҳам ёнмаган.

3. Мавлоно Саккокий – ўша замоннинг машҳур шоирларидан. Унинг ижодий камолотида Улуғбек Мирзонинг хизматлари бекиёс. Шу боис шоир унга атаб тўртта қасида ёзган. Улуғбек Мирзонинг амири кабири Арслон Хожа Тархонга бағишланган 4 та қасидаси ҳам мумтоз қасиданависликнинг юксак намунасидир. “Мажолис ун-нафоис”да бу шоир ҳақида мана бундай маълумот берилади: “Мавлоно Саккокий – Мовароуннаҳрдиндур. Самарқанд аҳли анга кўп муътақиддурлар ва бағоят таърифин қилурлар” [Навоий 2011 (9): 333].

Мирзо Улуғбекка бағишланган қасидаларидан бирида шоир мана бундай ёзади:

Фалак йиллар керак сайр этсаю келтирса илкига,
Менингдек шоири турку сенингдек шоҳи донони.

Бундай фахрияни туркий шеърятда мумтоз ўринга эга шоиргина айтиши мумкин экани исбот талаб қилмайди.

Саккокий қасидаларида Мирзо Улуғбекни “Сулаймони замон”, “Нўширавон”, “Мусотек шубон”, “атодин меҳрибон”, “хуршиди жаҳон” дея васф этади. Унинг фикрича, тарихда не-не султонлар келиб-кетмаган, бироқ Улуғбекдай ҳукмдор камдан-кам учрайди:

Салотин дунёда кўп келдию кетти, сенингтек бир,
Фалакнинг гар тили бўлса, айтсунким, қачон келди?

Илм-фан, адабиёт ва санъат аҳлига катта эҳтиром билан қараган Мирзо Улуғбек Саккокийнинг бу қасидаларини ихлос билан мутолаа қилгани ва юксак баҳолагани аниқ. Шу маънода, академик В.В.Бартольднинг: “Темурийлар даврида туркий шеърятни яратишга ҳаракат қилган чиғатой шоирларининг девонлари Улуғбекнинг эътиборини қозонгани мутлақо маълум эмас” [Бартольд 1964: 140], деган фикрига қўшилиш қийин. Профессор Абдуқодир Ҳайитметовнинг “Ўзбек тилида асар ёзишга, ўзбек адабиётини бойитишга, уни ривожлантиришга бел боғлаган қобилият эгалари Улуғбек даврида тобора кўпайиб борар эди” [Ҳайитметов 1996: 7], деган сўзлари ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди. Адабий ва тарихий манбаларни синчиклаб ўрганиш асосида бу масалани янада чуқурроқ тадқиқ қилиш галдаги вазифалардандир.

4. Мавлоно Лутфий. Ҳазрат Навоийнинг эътирофича, Лутфий “...ўз замонининг малик ул-каломи эрди, форсий ва туркийда назири йўқ эрди, аммо туркийда шухрати кўпрак эрди ва туркча девони ҳам машҳурдур ва мутааззир ул-жавоб матлаълари бор, ул жумладин бири будурким:

Нозуклук ичра белича йўқ тори гисуйи,
Ўз ҳаддини билиб, белидин ўлтурур қуйи.

Яна бири буқим:

Сайд этти дилбарим мени ошуфта сочдин,
Солди каманд бўйнума икки қулочдин”. [Навоий 2011 (9): 331]

“Мажолис ун-нафоис”да Лутфийнинг “Зафарнома” таржимасида ўн минг байтдин ортуқроқ маснавийси бор”лиги айтилади. Шунингдек, “форсийда қасидагўй устодлардин кўпининг мушкул шеърлариға жавоб айтгани ва яхши айтган”и таъкидланади.

Мавлоно Лутфий бир кам юз йил умр кўрган. Ҳаётининг сўнги йилларида форсий тилда ёзган «офтоб» радифли ғазали шоирга катта шухрат

келтирган. “Мажолис ун-нафоис”да ёзилишича: “замон шуароси барча татаббуъ қилдилар, ҳеч қайсиси матлаъни онча айта олмадилар ва ул матлаъ будурким:

Эй зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро ба жои моҳ дар бар офтоб.

[Навоий 2011 (9): 331].

Ҳазрат Навоий Лутфийнинг Мавлоно Шихобиддин Хиёбоний қошида “суфия тарийкида ҳам сулук қилғон”и, азиз ва табаррук киши бўлгани тўғрисида ёзади. Адабиётшунос Эргаш Рустамовнинг ёзишича: “Улуғбек туркий адабиётга катта эътибор берган, шоирлардан Лутфий ва Саккокийга ҳомийлик қилган” [Рустамов 1963: 35]. Лутфийнинг бир қанча шеърларида замона ҳукмдори Мирзо Улуғбек васф этилган. Мана, шундай байтларидан бири:

Улуғбекхон билур Лутфий камолин –
Ки, рангин шеъри Салмондин қолишмас.

Байт мазмунига кўра Лутфий Улуғбекнинг адабиётни чуқур билган ва кадрлаган ҳукмдор бўлганини таъкидлайди. Рус олими Е.Э.Бертельс “Навоий” монографиясида Лутфийнинг ушбу байтини келтирар экан, юқоридаги фикрни тасдиқлайди [Бертельс 1948: 61].

5. Мирзо Алибек – Улуғбек замонида Самарқандда туркий тилда Мирзобек таҳаллуси билан ижод қилган салоҳиятли шоир. Ҳазрат Алишер Навоий таърифича, у: “...инсоният ва хуш ахлоқликда Хуросон ва Самарқанд мулкида ягона эрди. Табъ ва фаҳм ва отару тутарда бу икки мулк йигитлари орасида саромади замона бу навъ таърифлардин мустағний”. Бу матлаъ анингдурким:

Кўзунг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур.

Зулқофиятайндур ва қофиялари тарди акским, жавоб айтмоқ бу фақир қошида маҳолатдиндур. Агарчи анинг тилига бу навъ абёт кўп ўтар эрди, аммо ҳаргиз парво қилиб бир ерда битимас эрди” [Навоий 2011 (9): 336].

Мирзо Алибекнинг бу байтига юксак баҳо берган Алишер Навоий, маълумки, унга тазмин ўлароқ машҳур ғазалини битган ва девонига киритган. Бироқ истеъдодли шоир Мирзо Алибек қисқа умр кўрган. “Мажолис ун-нафоис”да бу ҳақда: “Ҳайф ва юз ҳайф ва дариф ва юз минг дарифким, ҳаёт чашмасидин сероб бўлмади ва умри нахли мевасидин бар емади. Мазори Самарқанд маҳфузасида Аҳмад Ҳожибек (салламахуллоҳ) мадрасасида муттаайин мадфанларидадур. Макони равзаи жинон ва руҳиға фирдавси аълода макон бўлсун”, дея маълумот берилган.

6. Хожа Исматулло Бухорий. “Мажолис ун-нафоис”да бу шоир куйидагича таъриф этилади: “Мовароуннаҳр бузургзодаларидандур. Зоҳир илмин такмил қилғондур. Ғоят хуштабълиғидан ўзин шеърға мансуб қилиб девони машҳур бўлди. Ва Халил Султон отиға яхши қасидалари бор... Ва Хожанинг қабри Бухорода ўз хужрасидадир... Ва Халил Султон ашъорининг девони таърифида рангин қасидаси бор. Матлаи будурким:

Ин баҳри бегаронки, жаҳонест дар бараш,
Ғаввоси ақли кулл набарад пай ба гавҳараш”

[Навоий 2011 (9): 296]

Мазмуни:

Бу бепоён денгиз жаҳонни қамраб олган,
Ақл ғаввоси ундаги гавҳарни пайқай олмайди.

Адабиёт аҳлига алоҳида эътибор берган Мирзо Улуғбек атоқли шоир Хожа Исматулло Бухорийни сарой хизматиға таклиф этгани маълум. Гарчи бу улуғ шоир узлатни, дарвешлар орасида бўлишни афзал билса-да, Улуғбек унинг ижодий фаолиятиға катта рағбат кўрсатган. Қарийб саккиз минг байтдан иборат шеърни ўз ичига олган девони, «Иброҳим Адҳам» номли маснавийси адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутди.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича: “Хожа Исматнинг ошиқона ғазаллари, орифона сўзлари Улуғбекнинг отаси Шохрух султон замонида шу қадар кўп шуҳрат топдики, халқ бошқа шоирлар шеърларини қўлга олмай қўйди... Аммо Хожа Исмағ олам подшоси Улуғбек Кўрагон ҳукмронлиги даврида ҳокимларни мадҳ этмоқни тарк этди. Номи зикр этилган султон (Мирзо Улуғбек – Н.Ж.) ундан шеър айтишни ёлвориб сўради. Шунинг учун заруратдан ул ҳазрат мадҳида бир неча қасида ёзди” [Давлатшоҳ 1981: 147-148].

“Тазкират уш-шуаро”да эътироф этилишича: “Олим, одил, ғолиб ва ҳимматли подшоҳ” Улуғбек Кўрагон... юлдузлар илмида осмон қадар юксалиб борди, маоний илмида қирқни қирқ ёрди. Унинг даврида олиму фозиллар мартабаси ниҳоят чўққисига кўтарилди” [Давлатшоҳ 1981: 148].

7. Муҳаммад Солиҳ. Ҳазрат Навоий таърифича: “...исми муносабати била «Солиҳ» таҳаллус қилур. Нур Саидбекнинг ўғлидурким, кўп вақтлар Чаҳоржўй навоҳисидин Адоқ навоҳисига дегича аморат қилди ва Султон Абу Саид Мирзо эшигида, Улуғбек ва Жўги Мирзо эшигида соҳиб ихтиёр ва жумлат ул-мулк эрди... Табъида хейли диққат бирла чошни бор. Хатқа ҳам қобилияти кўпдур. Бу матлаъ анингдурким:

Наям ошуфта гар пўшида кокул моҳи тобонаш,
Чи ғам аз тираги шаб, чу бошад субҳ поёнаш?”

[Навоий 2011 (9): 398]

Мазмуни:

Юзини ёркин ойдек кокули ёпмиш, паришон эмасман,

Охири тонг бўлгандан кейин тун қоронғулигидан нима ғам.

8. Хожа Хурд. Ҳазрат Навоий Самарқанднинг ўша кездеги бош қозиси, «Улуғбек Мирзо» мадрасасининг мударриси Хожа Хурд фаолиятига, айниқса, юқори баҳо беради: “Бовужуди фазлу камолу ақл ва дониш ҳуляси била орастадур ва бовужуди зухду такво, хусни ахлоқ зевари била пийростадур. Мунча машоғил ва авориз била чун лутфи таъби ғолибдур, назм ва иншо ва тарих ва муаммо фунунида ҳам иштиғол кўргузур”.

“Мажолису-н-нафоис”да Хожа Хурднинг таърихларига бир қанча мисоллар келтирилган. Жумладан, Бобо Худойдод исмли валий зот Самарқандда вафот этганда таъриhini “Мажзуби солик” жумласи орқали ифодалаган. Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Вақфия” асари таърих моддасини “Мин вақфи Алишер” жумласида акс эттирган. Бу маълумот Хожа Хурднинг донишманд ва нуктадон ижодкорлардан бўлганини кўрсатади.

Мирзо Улуғбек даврида мумтоз шеърятимизнинг ғазал, нома, қасида, мунозара, маснавий, рубоий, туюқ, мустазод, мухаммас, мусаддас, муаммо каби жанрлари ривож топди. Бу жанрларда ёзилган назмий асарлар, биринчидан, мумтоз шеърӣ жанрлар тақомилини таъминлаган бўлса, иккинчидан, туркий шеърятнинг поэтик жиҳатдан янги босқичга кўтарилишига хизмат қилди.

Мирзо Улуғбек даврида адабий-эстетик тафаккур ривожӣ

Муҳаммад Тарағай Улуғбек темурий ҳукмдорлар орасида салоҳиятли давлат раҳбари бўлиши баробарида, етук олим экани, илм-фан, адабиёт ва санъатга юксак эътибори билан алоҳида ажралиб тургани маълум. Унинг замонида Самарқанд ва Ҳиротда ўзига хос ижодий анъаналарига, юксак бадиият намуналарига эга адабий муҳит шаклланган ва таракқий этган. Будий адабиёт билан бир қаторда адабиётшунослик ҳам юксак даражада ривожланган. Атоқли адабиёт назарӣтчиси Шайх Аҳмад Худойдод Тарозийнинг бевосита бу улӯ маърифатпарвар ҳукмдорга бағишлаб ёзилган “Фунуну-л-балоға” (“Балоғат илмлари”) асари бунинг исботидир. Асар муқаддимасида Мирзо Улуғбек қуйидагича васф этилган: “салтанат дарёсининг гавҳари ва маъдалат конининг жавҳари, саховат боронининг абри ва шижоат бешасининг бабри, шаҳаншоҳи аъзам, шаҳриёри аълам, соҳибу-с-сайфу-л-қалам, маъдани лутфу карам, молики риқоби умам, фармондеҳи турку арабу ажам, мағисиддин ва-д-даврон Амир Улуғбек Кўрагон...” [Тарозий 1996: 31].

Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунуну-л-балоға” асари 840 ҳижрий/ 1436-1437 милодий йилларда ёзилгани эътиборга олинса, ҳазрат Алишер Навоий бу асардан хабардор бўлган бўлиши зарур эди. Лекин нима сабабдандир, улӯ

мутафаккир асарларида “Фунуну-л-балоға” ҳақида бирор сўз учрамайди. АҚШ Индиана университети профессори, шарқшунос Девин де Уис “The Predecessors of Nava’i in the “Funun al-balaghah” of Shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century” (“Навоийнинг салафлари Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий асарида: XV асрдан буён Марказий Осиё маданиятшунослигида унутилган манба”) сарлавҳали тадқиқотида ҳам бу масалага диққат қаратилган [De Weese 2005: 73-163]. “Фунун ул-балоға” асари яратилишининг ижтимоий-маданий ва адабий-эстетик омиллари, асарнинг ёзилиш тарихи, тили, матн хусусиятлари ёритилиб, илмий қимматига ҳақида фикр юритилган ушбу тадқиқот Мирзо Улуғбек даври адабиётшунослигига хорижий мутахассисларнинг қизиқишини кўрсатиши жиҳатидан ҳам аҳамиятлидир. Олимнинг ёзишича, Ғарб адабиётшунослигида “Фунуну-л-балоға”га қизиқиш аввалроқ бошланган. 1930 йили шарқшунос Ҳерманн Эзе тузган “Бодлиан кутубхонасида сақланаётган форсий, туркий, ҳиндий ҳамда пушту қўлёзмалари каталоги”нинг иккинчи қисмида ушбу асар ҳақида (номи, Мирзо Улуғбекка бағишлангани, 1225-устунда №-127 рақами остида сақланаётгани) мухтасар маълумот берилган. 1984 йили Элеазар Бирнбаумнинг “Туркий қўлёзмалар: 1960 йилдан буён рўйхатга олинган ва рўйхатга олинмаган қўлёзмалар” асарининг тўртинчи қисмида ҳам “Фунуну-л-балоға”нинг қисқа тавсифи келтирилган. Кейинчалик 2003 йилда Ҳерманн Эзе тузган каталогдаги маълумотларга таяниб, Гунай Кут ҳам асар ҳақида энг зарур маълумотларни берган.

Арузшунос Дилнавоз Юсупованинг ёзишича, Девин де Уис “Асарнинг сақланиб қолган ҳар бир қисмини алоҳида шарҳлашга, моҳиятини очиб беришга уринади, ўз қарашларини асослаш учун рисолаининг баъзи парчаларини инглиз тилига таржима қилиб, иқтибос сифатида келтиради ҳамда уларни тадқиқот сўнгида эски ўзбек алифбосида илова қилади. Олимнинг бош мақсади асарнинг ўша давр адабий муҳитидаги ва бугунги кундаги аҳамиятини белгилаш, унда номлари келтирилган ижодкорларни ўрганиш бўлганлиги учун унда арузнинг назарий масалалари ритмик унсурлар сатҳида махсус таҳлил қилинмаган” [Юсупова 2019: 41].

Асарнинг шеър таркиби ва турларига оид дастлабки қисмида Мирзо Улуғбек ҳақидаги таржеъбанд-мадҳдан парча келтирилган. Унда, жумладан, қуйидагиларни ўқиймиз:

Сарвари марду салотин, меҳтари шоҳи жаҳон,

Мафхари дунё-у дин, султон Улуғбек Кўрагон.

“Фунуну-л-балоға”да шеър қисмлари ва турлари (жанрлари), қофия ва радиф қоидалари, мумтоз бадий санъатлар, аруз илми, муаммонинг усул ва

руқнлари каби назарий масалалар чуқур илмий асосда ёритилган. Ҳамд, муножот ва наътларга доир назарий қарашлар баён этилган. Ҳар бир назарий масалани ёритар экан, Шайх Аҳмад Тарозий туркий ва форсий тиллардаги шеърлардан мисоллар келтиради, фикрларини илмий асосда чуқур далиллайди.

Шеърият назариясига оид мазкур асар Мирзо Улуғбек даврида адабиётшунослик илмининг нечоғлик тараққий этганини, адабий-эстетик тафаккур нақадар ривожланганини кўрсатиши жиҳатидан катта илмий аҳамиятга эга.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирату-ш-шуаро”сида Мирзо Улуғбек вафотига бағишланган бир таърих келтирилади. Мазкур таърихда бу улуғ мутафаккирга “Чун Улуғбек илму ҳикмат денгизи” дея таъриф берилади. Манбалар таҳлили бу фикрнинг нечоғлик тўғри эканини тасдиқлайди.

Хулоса

Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонининг “Салтанат шажарасининг самараси ва хилофат боғининг шажараси, ҳидоят авжида манзил этган, тамаллуқнинг ниҳоятига етган, риё қасри бунёдин кўнкорғон, балоғат айвонида от чиқорғон, яъни султонзодаи олам Абулфаворис Шох Ғариб Баҳодир халлада давлатаҳу мадҳида бир неча сўз сурмак ва насихатомиз нукталар арзга тегурмак, умид улким, бу шоҳвор дурларни туфроғдин олғай ва адосида қулоқ солғай, балки ул гаронмоя гавҳарларни қулоққа солғай” сарлавҳали бобида шаҳзодани Султон Улуғбекдан илму ирфон борасида ўрناق олишга чақиради. Мирзо Улуғбекнинг илмдаги юксак даражасини васф этади. “Мажолисун-нафоис”да улуғ ҳукмдор ва алломанинг камолоти, Қуръони каримни етти қироат билан ёд билиши, астрономия ва математика соҳасида етук экани, юлдузлар жадвалини мукамал тузгани ҳақида ёзади. Ўғли Абдуллатиф Мирзога ҳам объектив баҳо беради. Таъби назми бўлганини айтиб, шеърларидан намуна келтиради.

Муҳаммад Тарағай Улуғбек даврида Самарқанд ва Ҳиротда асос солинган адабий муҳит ҳақидаги манбалар орасида Алишер Навоийнинг “Мажолисун-нафоис” асари кўп ва хўб маълумотларни жамлагани билан алоҳида ўрин тутди. Мирзо Улуғбекнинг бошқа барча илмлар қатори адабиёт соҳасига ҳам юксак эҳтиром билан қарагани, шоиру адиблар фаолиятига раҳнамолик, ҳомийлик қилгани натижасида бу улуғ ҳукмдор даврида миллий адабиёт тараққий этган. “Маликул калом” дея эътироф этилган Лутфий, замон шоирларининг етакчиси дея таърифланган Бадахший каби шоирлар ана шу муҳитда етишиб чиққан.

Бу даврда мумтоз туркий адабиётда шеъриятнинг барча жанрлари, айниқса, ғазал ва қасида ривожланди. Шеъриятнинг ушбу жанрларида

мукаммал ижод намуналари яратилди. Бу эса, ўз навбатида, шеърятнинг кейинги даврлардаги такомил учун ўзига хос замин бўлиб хизмат қилди.

Шайх Аҳмад Худойдод Тарозийнинг Мирзо Улуғбекка бағишлаб яратилган “Фунуну-л-балоға” (“Балоғат илмлари”) асари бу даврда шеърят илмининг назарий асослари мукаммал ишлаб чиқилганини, адабиётшунослик илми янги босқичга кўтарилганини кўрсатади. Бу асар туркий тилда яратилган илк назарий манба сифатида миллатнинг адабий-эстетик тафаккури юксалишида алоҳида ўрин тутади.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Олтинчи жилд. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги НМИУ, 2011.
2. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги НМИУ, 2011.
3. Аҳмедов Ашраф. Улуғбек Муҳаммад Тарағай. – Тошкент: O`zbekiston, 2011, 28-29-бетлар.
4. Бартольд В.В. Улугбек и его время. – Сочинения. Т. II. Часть 2. Изд-во Москва: Наука, 1964.
5. Бертельс Е.Э. Навои. – М-Л., 1948
6. Валидий А.З. Лутфий ва унинг девони. - Қозон, 1914.
7. De Weese D. The Predecessors of Nava’i in the “Funun al-balaghah” of shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century / Journal of Turkish studies, edited by Sinasi Tekin, 2005, volume 29. – P. 73-163.
8. Кёпрюлю-заде Ф. Чагатайские поэты. - Истанбул, 1914
9. Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. -Москва, Издательство восточной литературы, 1963.
10. Самарқандий Абдураззоқ. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн (Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А.Ўринбоев). – Тошкент: O`zbekiston, 2008.
11. Самарқандий Давлатшоҳ. Шоирлар бўстони (Тазкират уш-шуаро”дан Б.Аҳмедов таржимаси). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981.
12. Самойлович А.Н. Доклады АН СССР. - Москва, 1927.
13. Файзиев Т. Мирзо Улуғбек авлодлари. – Т.: “Ёзувчи”, 1994.
14. Шайх Аҳмад Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. Тошкент: Хазина, 1996.
15. Юсупова Дилнавоз. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили. (Тақризчи: Н.Жабборов) – Т.: Ta`lim-media, 2019.
16. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. Т.: “Фан”, 1978
17. Ҳайитметов А. Туркий тилда адабиётдан илк назарий қўлланма. /Шайх Аҳмад Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. Тошкент: Хазина, 1996.